

הרב מרדכי הלפרין

ירושלים

גבולות ארץ כנען בפרשת מסעי – פשוטו של מקרא *

ראשי פרקים

מבוא

א. השאלה המרכזית

ב. כללי פרשנות בסיסיים

- פרק ראשון – גבול הכנעני וגבול ארץ מגורי אברהם
- פרק שני – גבולות הכיבוש והחלוקה של יהושע – זהים לגבול הכנעני
- פרק שלישי – גבולות ראיית משה מהר נבו
- פרק רביעי – גבולות צפון ודרום ארץ ישראל שבתורה ע"פ ברייתא במסכת מכות
- פרק חמישי – משנת שלש ארצות לשביעית
- פרק שישי – "ארץ כנען לגבולותיה" – פרשת מסעי
- נספח מס' 1 – גבולות בין הבתרים
- נספח מס' 2 – הגבול המזרחי

פרק מבוא**גבולות ארץ כנען – השאלה המרכזית**

השאלה המרכזית בנושא גבולות ארץ כנען שבפרשת מסעי היא: האם הם דומים לגבולות ההבטחה של ברית בין הבתרים ומצפינים עד טורי אמנון (טורוס אמנוס) בפינה הצפונית מזרחית של הים התיכון, ומדרימים ומעריבים עד לַיָּאֹר מצריים – הנילוס – במערב מדבר סיני (להלן "הגישה המרחיבה"¹), או שהם כוללים רק חלק מהשטח המורחב, ודומים לגבול הכנעני שבפרשת נח (להלן: "הגישה המקומית").

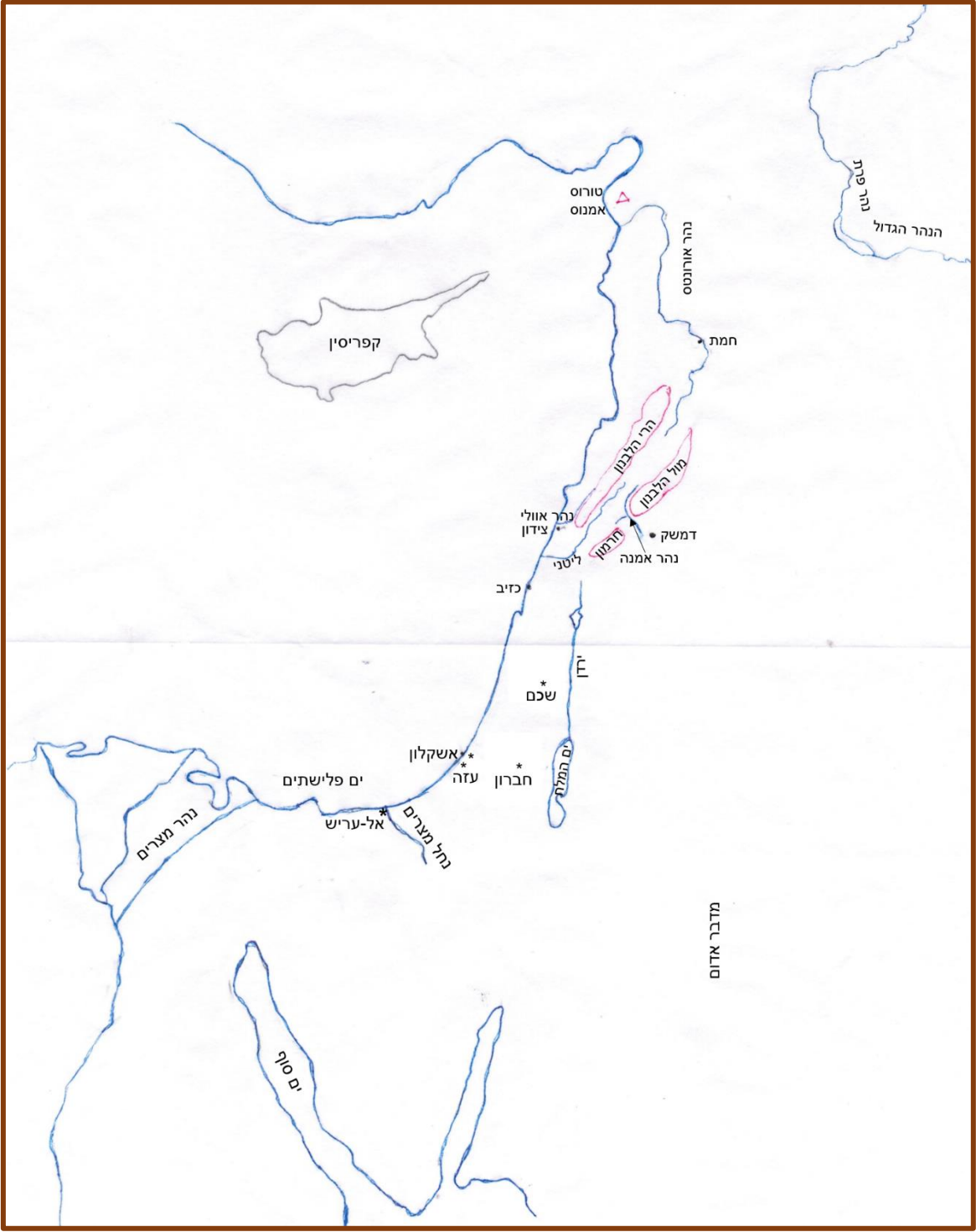
לפי הגישה המקומית ארץ כנען תחומה בנחל מצרים – ואדי אל-עריש – מדרום ומצפינה עד אזור צידון. לגישה זו, הביטוי "ארץ הכנעני והלבנון" (דב' א, ז) מתייחס לשתי ישויות: "ארץ הכנעני" המצפינה בקירוב עד קו צידון-דמשק, ו"ארץ הלבנון" התחומה בין קו זה לבין קו טורי אמנון – נהר פרת. אורכן מדרום לצפון של כל אחת משתי ארצות אלה, הוא כ-350 ק"מ.

סוגיא זו נתונה בויכוח ישן. ניתן למצוא גדולי עולם בכל אחת משתי השיטות.²

* בכתיבה זו נעזרתי רבות ע"י ידידי מנוער הרב פרופ' יואל אליצור, מחבר שמות מקומות קדומים בארץ-ישראל – השתמרתם וגלגוליהם, מהד' שניה (האקדמיה ללשון עברית ויד יצחק בן צבי, ירושלים תשע"ב) להלן: שמות מקומות; מקום בפרשה – גיאוגרפיה ומשמעות במקרא, (ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 2014), להלן: מקום בפרשה.
¹ גישה מורכבת מובאת במאמרו של הרב שמואל אריאל, גבולות ארץ ישראל שבתורה – גבולות בין הבתרים או גבולות מסעי? אסיף ג, תשע"ו.

² תמצית שיטות אלה, מובאת בדעת מקרא (מוסד הרב קוק) בהקדמה לפרק לד, בפרשת מסעי; בספרו של הרב ח"י שטיינר, טובה הארץ מאד מאד – על גבולות ארץ ישראל (הוצאת דברי שיר, ירושלים, תשע"ז); במאמרו של ד"ר יהושפט נבו, גבולות הארץ לפי התורה. שמעתין 137-138 (תשנ"ט), ועוד.

מפת מזרח הים התיכון

למחלוקת יש משמעויות הלכתיות ברורות הן לגבי מצוות התלויות בארץ, כמו דיני שמיטה³, והן לגבי מצוות אחרות, כמו מצוות יישוב הארץ וכיבושה.

להלן נראה כי הגישה המקומית מתאימה לפשוטו של מקרא והיא גישה מרכזית במשנה ובברייתא. היא גם גישתם ההלכתית של גדולי הפוסקים, למרות התרגומים הארץ ישראלים שנקטו בשיטה המרחיבה⁴.

כללי פרשנות בסיסיים

מאחר ורבו הפסוקים הנדרשים לבירור הסוגיא, יש להקפיד על כללי פרשנות וכללי העדפה מקובלים. בראשם שלשה כללים בסיסים:

1. "אין מקרא יוצא מידי פשוטו";
2. העדפת הסבר כולל יחיד על פני מספר הסברים פרטניים;
3. העדפת פירוש על פיו דברי חז"ל מתאימים למציאות.

ביאור:

1. אין מקרא יוצא מידי פשוטו

יש להעדיף פרשנות שאיננה מצריכה עקירת פסוקים שלמים מפשוטן, על פני פרשנות העוקרת את פשוטי המקראות. (שבת סג, א; יבמות כד, א).

לדוגמא: אם ספר יהושע מעיד כמה פעמים שיהושע השלים במלואו את ציווי **כיבוש** א"י שבתורה, הרי שהדבר בוצע בפועל. (ראה פרק שני להלן)

2. העדפת הסבר אחיד

יש להעדיף הסבר אחיד למספר תופעות על פני הסברים נפרדים לכל אחת מהם. עיקרון זה מיוחס לגר"ח סולוביצ'יק מבריסק בסוגיית סימני שוטה (חגיגה ג, ב), והוא מבואר גם בדברי הגרא"ב וסרמן הי"ד בקובץ הערות⁵.

3. העדפת פירוש על פיו דברי חז"ל מתאימים למציאות

בכל מקום בו אפשר לפרש את דברי חז"ל באופן שהם מתאימים "למציאות אשר התבאר מציאותו במופת – הוא יותר ראוי, באדם המעולה המודה על האמת, לעשותו" (מורה נבוכים חלק ג סוף פרק יד, תרגום רשב"י אבן תיבון).

³ משנת שביעית, ו, א.

⁴ בתקופה התלמוד, מלומדים נוצרים בחרו בשיטה הצפונית המרחיבה. מאחר והם ראו עצמם כ- "Verus Israel – ישראל האמיתי", יתכן שהיה להם אינטרס תיאולוגי לכלול את אנטוכיה – שהיתה בימיהם מושב הפטריארכיה היחידה במזרח הים התיכון – בתוך תחומי א"י האמורה בתורה. כע"ז ראה: אייל בן-אליהו, בין גבולות (יד בן צבי, ירושלים תשע"ד) 282.

⁵ קובץ הערות, הוספות, יבמות סה, א, ס"ק ב. עיקרון זה מכונה בספרות העולם כ"תערו של אוקאם". או "עיקרון הפעולה המינימלית" (א' צ'רניבסקי, בין מדע לדת, פרק ח. הוצ' יהושע צ'צ'יק, תל-אביב תשכ"ה).

פרק ראשון – גבול הכנעני וגבול ארץ מגורי אברהם

א. גבול הכנעני (בראשית י', יט):

וַיְהִי גְבוּל הַכְּנַעֲנִי מֵעֵידֶן בְּאֶקֶה גִּרְרָה עֲדֵי־עֵינָה
בְּאֶקֶה סְדֵמָה וְעַמְלָה וְאַדְמָה וְצִבְיָם עַד־לָשַׁע:

ב. שיטת ציון גבול הכנעני

ציון גבול הכנעני איננו ציון גבול טופוגרפי, אלא ציון שלוש "ערי פינה" של ארץ כנען:
צידון בפינה הצפונית מערבית,
עזה בפינה הדרומית מערבית
סדום וערי הכיכר בפינה הדרומית מזרחית.

אין ציון של עיר גבול בפינה הצפונית מזרחית, כנראה עקב העדר עיר ראויה באזור פינה זו.⁶
אך בציון גבולות שטח מלבני, ציון שלש פינות מגדיר את שטח המלבן באופן מקורב אך מלא.
הסיבה לבחירת התורה בשיטת סימון גבול הכנעני באמצעות ערי הפינה, אינה מפורשת
והיא פתוחה להשערות.

למשל: יתכן שציון הערים איננו ציון נקודתי אלא מרחבי, והעיר כוללת את כל התחום
הנשלט על ידיה. כדוגמת **צידון** שמרחבה כוללת את דרום הלבנון עד דן (שופטים יח, ז; כח)⁷
כמו כן יתכן שבשלבם קדומים של ההתנחלות האנושית, לפני עידן המלחמות על שטחים,
הגבול נקבע ע"פ התיישבות חופשית בשטחים שוממים.

במצב כזה אין משמעות רבה לגבולות טופוגרפיים, אלא לגבולות היישוב המתנחל והמיישב
את השממה הפנויה במרחבו.

ג. משמעות גבול הכנעני

לגבול הכנעני המפורט בפרשת נח, יש משמעות לגבי עם ישראל. הרמב"ן (בראשית י, טו):
"ודע כי ארץ כנען לגבולותיה מאז היתה לגוי היא ראויה לישראל והיא חבל נחלתם,
כמו שנאמר (דברים לב ח) בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבולות עמים
למספר בני ישראל, אבל נתנה הקדוש ברוך הוא בעת הפלגה לכנען, מפני היותו עבד
לשמור אותה לישראל, כאדם שמפקיד נכסי בן האדון לעבדו עד שיגדל ויזכה בנכסים
וגם בעבד. ועוד אבאר בעזרת האל יתעלה" (דברים ב כג).

הוסיף רמב"ן (בראשית יד, יח): כי 'גבול הכנעני מצידון' יכול כל ארץ ישראל

⁶ במשנה (שביעית ו,א) מצוינת פינה זו ע"י "אמנה". (להלן פרק רביעי)

⁷ י"מ גרינץ, במאמרו: ארץ היעוד. הובא במקום בפרשה עמ' 17-18.

ד. בראשית רבה: גבולות "ארץ מגורי אברהם" זהים לגבול הכנעני

בסוף פרשת לך-לך, בהגיע אברהם לגיל תשעים ותשע, אומר לו הקב"ה: "ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגוריו את כל ארץ כנען לאחוזת עולם".

בפשוטות, ארץ כנען האמורה כאן היא אותה ארץ כנען שגבולותיה פורשו בפרשת נח. כך נראה גם מדברי המדרש (ב"ר לך לך, לט, ח):

"אמר רבי לוי: בשעה שהיה אברהם מהלך... וכיון שהגיע לסולמה של צור... אמר: הלואי יהא חלקי בארץ הזאת. אמר לו הקב"ה: (בראשית יב, ז) לזרעך אתן את הארץ הזאת".

סולמה של צור נמצא בדרום לבנון, מאות ק"מ מדרום לקו הרוחב של טורי אמנון והפרת. הרי שלדעת רבי לוי, "הארץ הזאת" – ארץ כנען – הינה ארץ גבול הכנעני של פרשת נח, ולא ארץ ההבטחה המורחבת עד נהר פרת.⁸

ה. יוסף בן מתתיהו: גבולות "ארץ מגורי אברהם" זהים לגבול הכנעני.

הפרשן הקדום ביותר הידוע לנו, אשר זיהה את גבולות "ארץ כנען" בהבטחה לאברהם ולזרעו בסוף פר' לך-לך, עם גבול הכנעני בפרשת נח, כלומר מצידון, הוא יוסף בן מתתיהו הכהן⁹ שחי בתקופת חורבן בית שני.

"וכשהגיע [אברהם] לשנת התשעים ותשע, נראה לו א-להים והודיע לו... והם [בניו] ישתלטו על כל ארץ כנען מצידון ועד מצרים"

(קדמוניות היהודים ספר ראשון, י, ה. 191)

[את "גבול הכנעני" שבפרשת נח, תרגם יוסף בן מתתיהו: "בנו הרביעי של חם היה כנען, שישב את הארץ הנקראת עתה יהודה,¹⁰ וקרא לה כנען על שמו". קדמוניות שם, ו, ב. 134].

⁸ כדאי לשים לב, שבניגוד להבטחת ברית בין הבתרים, בה הארץ "מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת" מובטחת, על פי פשוטו של מקרא רק לזרעו של אברהם בעתיד (ירושלמי שביעית ו, א; ב"ר מד, כג), הבטחת ארץ כנען בפרשת לך לך היא נתינה עוד בחיי אברהם -- ונתתי לך ולזרעך...

ברמה הלכתית, לדעת רבי אליעזר הגדול מדובר בנתינה גמורה בקניין לכל דבר, כשהקניין בפועל היה 'קניין הליכה' של אברהם (ב"ב קא). לדעת חכמים 'קניין הליכה' איננה קניין גמור, אך מפני חביבותו של אברהם היה די בו כדי להקנות את הארץ לאברהם קניין חלקי, קניין המועיל כדי לתת לבני ישראל דין יורשים אפילו לפני כיבוש הארץ (ב"ב שם, וברשב"ם).

⁹ מחצית מעשרים הכרכים של ספרו קדמוניות היהודים, מהווים תרגום חופשי של קטעי מקרא נבחרים. על אישיותו ונאמנותו של יוסף בן מתתיהו נשברו הרבה קולמוסים, ואכמ"ל. אך לכל הדעות כתביו מהווים מקור חשוב להכרת המציאות ולמקובל בימיו. כמו שמעיד הרב אברהם שמחה במכתב מיום א', א' דר"ח אדר שני תרכ"ב, כי שמע מדודו הגר"ח מוולוז'ין: "רבינו [הגר"א] ז"ל אמר לבנו הרב הגדול מוה"ר אברהם ז"ל שהוא משתוקק להעתקת יוסיפון לרומיים [= יוסף בן מתתיהו] שעל ידו נוכל להגיע אל מטרת כונתם של רבותינו ז"ל בתלמוד ומדרשים, בדברם במקומות רבות בעיני ארץ קדשינו ובית מקדשנו ותהלוכות שרי קודשנו בימי קדם וכו'." (קלמן שולמן, ספר מלחמות היהודים, וילנא תרכ"ג עמ' V).

¹⁰ הכוונה להגדרת 'ארץ יהודה' של הגיאוגרף היווני סטראבו (Στράβων): "השטח הפנימי מעל לפיניקיה עד לארץ הערבים בין עזה 'למול הלבנון' נקרא יהודה". כלומר, ארץ כנען "מצידון... עד עזה" וכו' של פרשת נח. (Strabo,)
(Geography, Horace L. Jones, ed., and trans., Cambridge 1961, 16, 2, 21) תורגם לעברית והובא: אייל בן-אליהו, בין גבולות 113.

פרק שני – גבולות הכיבוש והחלוקה של יהושע זהים ל"גבול הכנעני"

כשעוסקים בגבולות יהושע יש להבדיל בין שלשה תיאורי גבולות. רבים לא הבדילו, והגיעו לכדי טעויות מביכות.

(1) גבולות הכיבוש;

(2) גבולות החלוקה לשבטים;

(3) גבולות ההורשה. 'הורשה' משמעותה הורשת התושבים. כלומר, פינוי התושבים הנכבשים והחלפתם בכובשים.¹¹

(1) גבולות הכיבוש

לפי פשוטם של פסוקים יהושע כבש את הארץ לפי הגבולות הבאים:

בצפון מערב – עד מרחב צידון רבה (יהושע יא, ח)

בצפון מזרח "עד בעל גר בבקעת הלבנון תחת הר חרמון" (יהושע יא, יז)

בדרום מערב – עד מרחב עזה (יהושע י, מא)

בדרום מזרח – "ועד ים הערבה ים המלח מזרחה" (יהושע יב, ג)

כמו גם – "מן ההר החלק העולה שעיר" (יהושע יא, יז)

גיאוגרפיה: רכס החרמון הוא רכס מאורך הנמשך מדרום מערב לצפון מזרח. הרכס מתחיל מהר דב בדרום, ומסתיים עשרות ק"מ צפונית מזרחית משם, בקו הרוחב של צידון. האזור בבקעת הלבנון הנמצא "תחת הר חרמון" הוא אזור אגם קרעון של היום. הכתוב לא הזכיר שם של עיר מפורסמת במקום זה כי לא היו וגם היום אין "תחת הר חרמון" ישובים גדולים אלא בעיקר כפרים ועיירות.

(2) גבולות החלוקה לשבטים.

גבולות החלוקה מתאפיינים גם בהגדרות טופוגרפיות וגם בציון ערי גבול.

בצפון מערב: צידון רבה (יהושע יט, כח)

¹¹ ראה: רס"ג (במדבר לג, ג) מפרש: "והורשתם" – והשמדתם ("פאקיצ'ו"; פועל המוכר בבנין הראשון במובן של כריתה וגזירה). וכן "ותשיצון" בתרגום ירושלמי הקטוע, ובתרגום "ירושלמי השלם – כתב יד רומי" (ראה עליו בתורה שלמה כרך כד), להלן: כת"י ניאופיטי.
רש"י (שם) מפרש: "והורשתם" – וגרשתם. וכן תרגמו אונקלוס והמיוחס ליונתן. אך ראה רש"י במדבר כב, יא, ע"פ התנחומא "וגרשתיו – מן העולם".
עכ"פ, לפי כל הפירושים הורשה משמעותה הורשת התושבים מן הארץ. וראה להלן פסקה (3) – גבולות ההורשה.

בדרום מערב: גבול טופוגרפי **נחל מצרים** (על פי מסורות קדומות, הוא ואדי אל עריש¹²), (יהושע טו, ד). אין ערים גדולות נוספות בין עזה לבין נחל מצרים, וממילא נוכל לזהות גבול זה עם מרחב עזה, שהיא העיר הדרום מזרחית בגבול הכנעני.

בדרום מזרח: "מקצה ים המלח מן הלשון הפונה נגבה", (יהושע טו, ג)

בצפון מזרח: שמות ערי גבול החלוקה המתוארים ביהושע (יט, כח-כט) (כמו גם בפרשת מסעי ובמקבילה ביחזקאל מז, יג-כג) אינם מזוהים בבירור¹³, אך לפינה הצפונית מזרחית – **חצר עינן** – מוסיף יחזקאל זיהוי אזורי: "חצר עינן גבול דמשק"¹⁴.

הזהות הכמעט מלאה בין גבול הכנעני בפרשת נח¹⁵ לגבולות הכיבוש והחלוקה של יהושע -- חדה וזוהרת.

כמו כן מובנת האמירה החוזרת שוב ושוב בספר יהושע, כי יהושע כבש את כל הארץ המובטחת.

"ויקח יהושע את כל הארץ ככל אשר דבר ה' אל משה, ויתנה לנחלה לישראל כמחלקתם..." (יהושע יא, כג); "ויכלו לנחול את הארץ לגבולותיה..." (שם יט, מט); "ויתן ה' לישראל את כל הארץ אשר נשבע לתת לאבותם"¹⁶ ... לא נפל דבר מכל הדבר הטוב אשר דבר ה' אל בית ישראל, הכל בא" (שם כא, מא).

(3) גבולות ההורשה

'הורשת הארץ' פירושה סילוק מוחלט של יושביה, על מנת לשבת בה תחתם (הע' 11 לעיל). גם בספר יהושע וגם בספר שופטים¹⁷ מפורש כי **גבולות ההורשה** של בני ישראל היו מצומצמים מגבולות הכיבוש והחלוקה. ממש כאמור בתורה: "לא אגרשנו מפניך בשנה

¹² בניגוד לנהר מצרים או יאור מצרים שהם כינויים לנילוס. תרגום השבעים על ישעיהו כז, יב, מציין את שם נחל מצרים כ"רינוקורורה", שמה הקדום של אל-עריש; במפת מידבא סומן "נחל מצרים" לצד רינוקורורה, עם ההערה כי מדובר ב"גבול מצרים ופלשתינא"; רס"ג בתרגומו על אתר ועל ישעיהו כז, יב מזהה את נחל מצרים עם ואדי א-עריש; על רס"ג מסתמך גם ר' אשתורי הפרחי (כפתור ופרח פרק יא). כ"כ הרדב"ז (על הרמב"ם, תרומות א, ז; שו"ת הרדב"ז ו. ב' אלפים רו); אבן ספיר (לר' יעקב ספיר הלוי, הובא בספר טובה הארץ, (הע' 2 לעיל) 57-58; תבואות הארץ (לר' יצחק גולדהר) כז; ספר ארץ ישראל (ר' יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי) 32; ארץ חמדה (ר' שאול ישראלי) ספר א, ד, ב. ראה גם בפ' הראב"ע במדבר לד, ה, שאינו היאור, וכ"כ רבנו בחיי על אתר השיטות החולקות ומזהות גם את נחל מצרים עם הנילוס, מפורטות במקורות שבהערה 2 לעיל.

¹³ ראו פרק חמישי להלן.

¹⁴ נסיונו של ח' בר דרומא בספרו זה גבול הארץ (מוסד הרב קוק ירושלים תשי"ח) עמ' 259 ליד הע' 253, לטעון לקיומה של דמשק נוספת בצפון הרחוק – דחוק מאד.

¹⁵ היתה עקרונית לגבולות הציווי בפרשת מסעי, כמפורט בפרק חמישי להלן.

¹⁶ המשך הפסוק: "וירשוה וישבו בה" צ"ע. שהרי מפורש בכמה מקומות, גם בספר יהושע וגם בספר שופטים, שבימי יהושע לא הורישו את כל יושבי הארץ! וכבר העיר על כך ר' יהודה קיל בפירושו דעת מקרא על אתר, ויישב בטוטו"ד.

¹⁷ יהושע יג, א-ו; שופטים א, כח-לה.

אחת"; "מעט מעט אגרשנו מפניך עד אשר תפרה..." ; "פן תהיה הארץ שממה ורבה עליך חייית השדה".¹⁸

הורשת חלקים אלו של הארץ נמשכה מאות שנים. כל ימי השופטים וחלק מימי המלוכה.

פרק שלישי – גבולות ראיית משה מהר נבו (פרשת וזאת הברכה)

(א) וַיַּעַל מֹשֶׁה מֵעֶרְבַת מוֹאָב אֶל-הָר נֶבֹז רֹאשׁ הַפְּסָגָה אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי יְרֵחוֹ וַיִּרְאֶהוּ ה' אֶת-כָּל-הָאָרֶץ אֶת-הַגִּלְעָד עַד-דָּן:

(ב) וְאֶת כָּל-נַפְתָּלִי וְאֶת-אֶרֶץ אֲפֵרַיִם וּמְנַשֶּׁה וְאֶת כָּל-אֶרֶץ יְהוּדָה עַד הַיָּם הָאֲחֵרֹן:

(ג) וְאֶת-הַנֶּגֶב וְאֶת-הַכֶּכֶד בְּקֶעֶת יְרֵחוֹ עֵיר הַתְּמָרִים עַד-צֹעֵר:

(ד) וַיֹּאמֶר ה' אֵלָיו זֹאת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וְלַיַּעֲקֹב לֵאמֹר לְזֶרְעוֹ אֶתְנֶנָּה הָרְאִיתִיךָ בְּעֵינֶיךָ וְשָׂמָה לֹא תַעֲבֹר:

לגבולות ראיית משה יש משמעות הלכתית (ב"ב, נו, א):

"אמר רב יהודה אמר שמואל: כל שהראהו הקדוש ברוך הוא למשה – חייב במעשר. לאפוקי מאי?

לאפוקי קיני, קניזי, וקדמוני.

תניא, רבי מאיר אומר: נפתוחא, ערבאה, ושלמאה;

רבי יהודה אומר: הר שעיר, עמון, ומואב;

רבי שמעון אומר: ערדיסקיס, אסיא, ואספמיא.¹⁹

גם בלי להכנס לזיהויים ולפרושי הראשונים על אתר, יש כאן שתי קביעות של חז"ל הנוגעות לענייננו:

האחת, יש הבדל הלכתי מעשי בין השטח שבתוך גבולות ארץ כנען (ארץ שבעת העממין) לבין השטח שבתוספת, ארץ קיני קניזי וקדמוני.

השניה, גבולות ארץ כנען מתאימים – בגדול – לגבולות התצפית או הראייה של משה כפי שתיארה אותם התורה.

הדברים מתאימים לפשט הפסוקים שמשה אכן ראה בפועל את כל הארץ²⁰. ניתנות כאן **שלוש נקודות גבול פינתיות**: דרום מזרח, צפון מזרח (עד דן) ודרום מערב. בדומה לתיאור

¹⁸ שמות כג, כט-ל.

¹⁹ ראה רבי יוחנן, ירושלמי שביעית ו,א; רמב"ם רוצח ח,ד.

²⁰ שלא כפירוש הרמב"ן.

גבול הכנעני שבפרשת נח, שגם בו מוזכרות רק שלש פינות מתוך הארבע, כאשר לתיאור מלבן די בציון שלש פינות מתוך הארבע.

הפינה הצפונית מזרחית היא בעצם גבול דן הצפוני השוכן למרגלות רכס החרמון. את רכס החרמון ניתן לראות מרכס בעל חצור בבנימין (1016 מ') וסביר שניתן לראותו גם מרכסים בהרי העברים הגבוהים יותר.²¹

הפינה הדרומית מזרחית היא צוער שבדרום ים המלח.

הפינה הדרומית מערבית היא שפת הים הגדול בדרום מזרח ארץ יהודה. בלשון הכתוב: וְאֶת־כָּל־אֶרֶץ יְהוּדָה עַד הַיָּם הָאֲחֵרִין.

הרי שגם גבולות ראיית משה מתאימים לגבול הכנעני שבפרשת נח, המתאים לגבולות הציווי בפרשת מסעי ולגבולות הכיבוש והחלוקה של יהושע.

פרק רביעי – גבולות צפון ודרום ארץ ישראל שבתורה

על פי ברייתא במסכת מכות

הברייתא (מכות ט,ב) נותנת לנו בקירוב טוב את קווי הרוחב של הגבול הדרומי והגבול הצפוני של ארץ כנען אותה נצטוו יהושע לכבוש.

”ושלשת²² – שיהיו משולשין.

שיהא מדרום לחברון כמחברון לשכם.

ומחברון לשכם כמשכם לקדש.

ומשכם לקדש כמקדש לצפון.”

במילים אחרות הברייתא דורשת את הפסוק ”ושלשת את גבול ארצך” שיהא מהגבול הדרומי ועד חברון, אותו מרחק שבין חברון לשכם, אותו מרחק שבין שכם לקדש, שהוא אותו מרחק בין קדש לגבול הצפון.

מאחר ואין ספק בזיהוי חברון ושכם, המרחק ביניהם בקו אווירי מהווה מדד הערכה די טוב לגבול הצפון ולגבול הדרום.²³

²¹ ניתן לאתר רכסים אלה ע"י שימוש במפות ובתוכנות טופוגרפיות של הרי עבר הירדן המצויות במערכת הביטחון.

²² דברים יט, ג.

²³ מ' הלפרין, גבולות ארץ ישראל, עלון מושב רמת מגשימים, תשל"ו; מ' הלפרין, גבולות ארץ ישראל במקורות ההלכתיים, מורשת דרך 3: 47-49 תשמ"ג; יהודה לוי ואריה כרמל, הערות על פירוש קב ונקי עמ"ס שביעית (הוצאת פלדהיים, ירושלים תשל"ט), עמ' רסה; (מהדורה שניה, הוצאת בג"ט, ירושלים תשמ"ו); חיים שאול גריינימן, חידושים וביאורים, מסכת מכות, ט, ב, הובא ביחזקאל אייזנבך ובצלאל חיים בלוי, ספר מנחת ירושלם,

בקו אוירי המרחק בין חברון לבין שכם הוא כ 80 ק"מ, מכאן שגבול הצפון הוא כ-160 ק"מ צפונית לשכם. מדידה פשוטה במפה מראה שבקירוב טוב, מקום הגבול הצפוני הוא מעט צפונה מצידון. בדיוק כגבול הכנעני של פרשת נח וכגבולות הכיבוש של יהושע.

מדידה דומה לדרום מובילה לקו 80 ק"מ דרומה מחברון, נתון המסתדר היטב עם גבול דרומי שמתחיל בדרום ים המלח של אז (מעל 10 ק"מ דרומית לקצה ים המלח של 1950²⁴) ונע בקשת לכיוון נחל מצרים.

במילים אחרות, קווי הגבול הדרומי והצפוני של הברייתא במסכת מכות, מתאימים לקווי הגבול של יהושע (כיבוש וחלוקה) ולגבול הכנעני של פרשת נח, הזהה לגבול ארץ מגורי אברהם.

פרק חמישי – משנת שלש ארצות לשביעית

”שלש ארצות לשביעית:

כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד כזיב לא נאכל ולא נעבד

וכל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנה נאכל אבל לא נעבד

מן הנהר ומאמנה ולפנים נאכל ונעבד:” (שביעית ו, א)

רבו הפירושים של כוונת המשנה²⁵. נראה כי הפירוש החלק ביותר הוא פירוש הר"ש. לדעת הר"ש, מדובר רק בגבולות הצפוניים, והמשנה עוסקת בדיון חבל הארץ שבין הנהר, אמנה וכזיב.

עד כזיב, קדשו עולי בבל, חלים כל דיני שביעית.

מכזיב עד הנהר ועד אמנה כבשו עולי מצרים ולא עולי בבל, חלים רק חלק מדיני שביעית. מהנהר [וצפונה], ומאמנה [ומזרחה] – לא כבשו אפילו עולי מצרים, ולא חלים כלל דיני שביעית.

חלק ב (מהדורה תנינא, הוצאת מדרש "מנחת ירושלם", ניסן תשנ"ד), עמ' יז; הרב זלמן מנחם קורן (וינקלר), דין שביעית בשטח הערבה, מוריה קי, אב תשנ"ד; קובץ השמיטה, (מוריה, ירושלים, תשס"א) תרמז-תרעז.
²⁴ הרב ז"מ קורן, מילואים למאמר: דין שביעית בשטח הערבה. קובץ השמיטה שם, פרק א – בירור הגבול של דרום ים המלח. תרנב-תרנז.
²⁵ על השיטות השונות בזיהוי האתרים במשנה זו, ראה יהודה פליקס, ביאור על ירושלמי שביעית, ו,א (חלק ב, ראובן מס, ירושלים תשמ"ז).

זיהוי "הנהר" ו"אמנה"

יש הרואים במשנה זו ראייה לשיטה המרחיבה, כי במקרא ובחז"ל, "הנהר הגדול" בסתם הוא הפרת. מאידך, מצינו הבדל בין "הנהר" סתם לבין "הנהר הגדול"²⁶, ובמשנתנו מדובר על "הנהר" סתם. אם נתייחס לפרקים הקודמים, הרי ש"הנהר" אמור להיות נהר בצפון א"י כ-160 ק"מ צפונית לשכם, בסביבות קו הרוחב צידון-דמשק.

שני נהרות יכולים להתאים. האחד: נהר האוּלִי ק"מ אחדים צפונית לצידון. השני: נהר הליטאני (= נחל קאסמיה) הנשפך לים דרומה מצידון.

לאור גבול הכנעני של פרשת נח, הכולל את צידון בתוך ארץ כנען, כמו גם קו הגבול הצפוני הנלמד מהברייתא במסכת מכות – נהר האוּלִי מתאים יותר להוות את ציון הגבול הצפוני של ארץ כנען. המדידה של 160 ק"מ משכם מגיעה לאוּלִי.

בציון "אמנה" מתכוונת המשנה, קרוב לודאי, או לנהר אמנה היורד מצפון החרמון למרחב דמשק, או להר אמנה (שה"ש ד, ח) שבסביבתו.

היכן הר אמנה?

רמז לכך נמצא בשיר השירים (ד, ח): "...תשורי מראש אמנה מראש שניר וחרמון".

הוא אומר, הר אמנה נמצא באזור רכס החרמון המאורך, הרכס שצפונו הוא חלק מאגן נהר אמנה היורד לבקעת דמשק.

נהר אמנה נקרא היום נהר ברדא.²⁷ הגיאוגרפים, מגדירים אותו כגבול הצפוני של רכס החרמון.

הקשר של "ראש אמנה" ל"נהר אמנה" מבואר במדרש לקח טוב²⁸ (שיר השירים ד, ח): "תשורי מראש אמנה – נהר הוא מנהרות דמשק. כמו שנאמר הלא טוב אמנה ופרפר נהרות דמשק".

הגבול במשנת שלש ארצות לשביעית.

לאור האמור, המשנה נותנת תיאור כללי לקו הגבול הצפוני של עולי מצרים. משפך נהר בצפון מערב ועד נהר אמנה (או ההר שמעליו) בצפון מזרח.

גם כאן פשט המשנה מתאים לתיאור גבול הכנעני הצפוני בפרשת נח, לגבול ארץ מגורי אברהם, ולגבול הצפוני של כיבוש וחלוקת ארץ ישראל בימי יהושע.

²⁶ במקרא מצינו "הנהר" סתם שלא מתייחס לפרת, כחריג. (עזרא, ח, טו). אך במשנה ובתלמוד הביטוי "הנהר" כמעט תמיד לא מייחס לנהר פרת. מתקופת הראשונים ראה שכל טוב (בזכר) פר' שמות, ג: "יד – שפת הנהר, דכתיב ועל יד הירדן".

²⁷ ברדא (בערבית: بردى) הוא הנהר המרכזי שחוצה את דמשק, בירת סוריה. הנהר מוזכר במלכים בשם אמנה כמקום בו חשב נעמן להתרפא מצרעתו.

²⁸ 'פסיקתא זוטרתא' בד"ו. ילקוט מדרשי שחיבר ר' טוביה ב"ר אליעזר, ביוון במאה ה-12 לסה"נ.

פרק שישי – "ארץ כנען לגבולותיה" – פרשת מסעי

הפינה הדרומית מזרחית:

"והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח קדמה".²⁹

בדיוק כגבול הכנעני (פרשת נח) שם הפינה הדרומית מזרחית מוגדרת על ידי ערי הכיכר, שחרבו בימי אברהם.

הפינה הדרומית מערבית מתאימה בדיוק לפינה הדרומית מערבית בחלוקת יהושע: "ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים (= ואדי אלעריש³⁰) והיו תוצאותיו הימה". זהות מלאה לגבול הכנעני של פרשת נח, המתואר ע"י ציון ערי הפינה ומרחביהן, אלא שגבול פר' מסעי וגבול חלוקת יהושע מתארים גם תוואים טופוגרפיים כמו נחל מצרים, כאשר אין ישוב עירוני משמעותי בין העיר עזה לשפך ואדי אל עריש.

הגבול המערבי של פרשת מסעי הוא הים הגדול, בדיוק כמו ביהושע.

הגבול הצפוני

שמות זהים לאתרים שונים

חשוב לזכור כי חלק גדול משמות המקומות במרחבנו חוזרים על עצמם כמה וכמה פעמים במקומות שונים, עובדה המקשה מאד על זיהוי חלק מהאתרים. למשל: קדש, חמה (חמת), רחוב³¹, רבלה ועוד.

פרשנויות שונות

פרשנויות שונות גוררות לעיתים זיהויים שונים. לדוגמא: הפירוש המקובל של המלה לבוא [חמת] מזה אלפי שנים, קבע כי ה-"ל" היא שימושית והכוונה כמו "בואכה חמת"³². לפני פחות משמונים שנה החלו חוקרים לפרש את "לבוא" כשם-מקום. הוצעה העיר "א-לבווה"

²⁹ בימי יהושע, קצהו הדרומי של ים המלח היה מעל 10 ק"מ דרומית לקצה הדרומי של ים המלח בתש"י (הע' 24 לעיל), והתקרב לצומת עין חצבה ומצד תמר (ע"פ זיהוי אהרני ואבי-יונה) הסמוך לו. ואכן ביחזקאל מז,יט, מצויין "ופאת נגב תימנה – מתמר עד מי מריבות קדש". (יואל אליצור ועמוס פרומקין [חוקר הגיאולוגיה של הר סדום ומפלס ים המלח] ב: 42-50 [2001]; *Biblical Archeology Review* 27 [2002]:334=342 ; *Quaternary Research* 57 [2002]:334=342 ; על אתר יב [תשס"ג]: 98-83).

³⁰ הע' 12 לעיל.

³¹ אפילו בנחלת שבט אחד – שבט אשר – אנו מוצאים שתי ערים בשם "רחוב" (יהושע יט, כח ו-ל).

³² תרגום השבעים במדבר לד,ח: כניסה, מבוא; תרגום אונקלוס שם "למתי"; תרגום יונתן שם: "למעלי". כלומר למבוא (ראה שופטים א, כד: "מבוא העיר" – מתרגם יונתן מעלנא דקרתא).

(Al-Labweh اللبوة)³³. עוד קודם לכן הוצע לפרש את "לבוא חמת" כשם נהר הקשור לחמת. כדוגמת "ירדן ירחו", "יאור מצרים" (עמוס ח.ח; ט.ה) וכדומה³⁴.

מן הים הגדול תתאו לכם הר ההר

"תתאו"

תרגום אונקלוס והתרגומים הא"י מתרגמים: תכוונן. הפירוש הפשוט: תכווננו את הקו מהים הגדול להר ההר. וכך בתרגום לאנגלית³⁵ של תרגום השבעים כאן. מכאן שהר-ההר איננו ממוקם בהכרח על חוף הים אלא מזרחית לו, בדיוק כמו שלבוא חמת נמצאת מזרחית להר ההר: "מהר ההר תתאו לבא חמת".

הר ההר

הר ההר הוא כינוי ל"הר על גבי הר – כתפוח קטן על תפוח גדול" (רש"י במדבר כ,כב, ומקורו בתנחומא, חוקת יד), בהתאמה לתרגום השבעים שמתרגם את "הר ההר" הצפוני כ $\tau\omicron\sigma\rho\omicron\varsigma$ = $\tau\omicron\sigma\rho\omicron\varsigma$ "ההר ההר"³⁶. וראה להלן.

גם תרגום יונתן, לא מזהה, אלא מתרגם מילולית את "הר ההר" הצפוני בדיוק כתרגום הר ההר הדרומי שם מת אהרן. המילה "טורוס" משמעותה הר, והמילה "מונס" (*mons*) משמעותה בלטינית "הר". טורוס מנוס = טורא מנוס = הר-ההר. בלא זיהוי עם הר מסויים.³⁷

אעפ"כ התרגומים הא"י מרחיבים מאד ומזהים את "לבא-חמת" עם אנטיוכיה, כך שבפועל נקודת הגבול הצפונית מערבית שבפרשת מסעי היא בהרי טורוס אמנוס המשתפלים לים התיכון בדרום טורקיה, כ-150 ק"מ צפונית מערבית לעיר חמה.

³³ בנימין מזר, מחקרים טופוגרפיים – לבוא חמת וגבולה הצפוני של ארץ כנען. ידיעות יב, 91-102, תש"ו. א-לבוא נמצאת בבקעת הלבנון, כ-26 ק"מ צפונית מזרחית לבעלבק, כ-110 ק"מ דרומית מערבית לעיר חמה.

³⁴ יצחק בן מרדכי יפה, מחקרים במקרא ובגיאוגרפיה של ארץ-ישראל (תרצ"ד).

בקישור: http://benyehuda.org/yaffe_yitsxak/mexkarim_bamikra.html

לטענתו, "רחוב לבוא חמת" היא רחוב הכנענית שבדרום לבנון של היום (ע"י הנהר "לבא"). הנהר אותו הציע יצחק יפה לזהות כ"נהר לבוא" – הוא נהר הליטני, מדרום לצידון. אעיר, כי לדעתי נהר ה"אוולי" (הצמוד לצידון מצפון) משמר את השם "לבוא" ("לווא") בחילוף סדר האותיות כאשר האות "ב" רפה ו-"ו" עיצורית – מתחלפות, תופעה רווחת בלשון הגלילית של הירושלמי והמדרשים (ראה שמות מקומות, 81).

³⁵ "from the Great Sea you shall mark out your line to Mount Hor".

Revised Standard version ב: <http://www.katapi.org.uk/katapiNSBunix/Lxx/LxxHBBYBC.php>

(התרגום כאן ל "Mount Hor" איננו מדויק. כמבואר בהע' הבאה).

³⁶ רק את הר-ההר הדרומי שם מת אהרן, מתרגם השבעים: $\Omega\rho\ \tau\omicron\sigma\rho\omicron\varsigma$ = הור טורא = Mount Hor = הר ששמו הור. (כפי שתרגם אונקלוס את הר-ההר בשני המקומות).

³⁷ הבריתא בגיטין ח,א, מזהה את טורי אמנון (טורוס אמנוס) עם "קפלוריא". הרב ידידיה ונגרובר העיר כי ר' שם טוב גפן, במאמר ב"הדביר" תר"פ, ציין ש "קפלוריא" איננו שם מקום כי אם מילה גיאוגרפית יוונית מורכבת – Cephalos : ראש בלשון יווני, ו- Oros : הר בלשון יווני. בדומה לתרגומים המתרגמים את הר ההר באופן מילולי להרי "מונס" בלטינית. (בתוך רבי שם טוב גפן – פרקי חיים, אגרות ומאמרים, עורך ומהדיר: הרב ידידיה ונגרובר. מו"ל: מטולה: ידידיה ונגרובר; ירושלים: נזר דוד: מיסודם של מוסדות אריאל, מפעלי תורה, יהדות וחברה בישראל, תשע"ז).

פשוטו של מקרא

מסתבר כדעת יואל אליצור שפירש את הצירוף 'הר ההר' בדומה לרש"י והשבעים, אבל בהבדל קל. "ההר" משמש לפעמים במובן של הר בודד מסויים כגון "ההר אשר על פני גיהנם ימה" (יהושע טו, ח), ובמקרים אחרים במובן גוש הררי גדול, כמו "ויהי ה' את יהודה ויורש את ההר כי לא להוריש את יושבי העמק כי רכב ברזל להם" (שופטים א, יט). לכן הוא מפרש:

'הר ההר' – ההר הספציפי/הבולט/הנישא שבגוש ההררי הגדול.³⁸

כפתור ופרח! פירוש המילים ברור, ומכאן קל להמשיך במלאכת הזיהוי הגאוגרפי. ברגע בו נוכל להציע זיהוי ליתר המקומות המוזכרים בגבול הצפון, יהיה עלינו לחפש בסביבתם הר המתאים לאופי הטופוגרפי של הר ההר.

זיהוי "לבוא חמת"

את השם חמת מתרגם השבעים כ $\text{Emath} - \text{Εμαθ}$. אין כאן זיהוי אלא איות השם "חמת" ביוונית, ללא כל זיהוי גאוגרפי.

לעומת זאת, התרגומים הא"י מרחיבים ומזהים את חמת/לבא-חמת (בראשית י, יח) עם אנטיוכיה.

הקשיים הגאוגרפיים בזיהוי המרחיב הם ברורים. לדוגמא: לפי הגישה המקומית, ניתן להבין את המספר הקטן – רק שני אתרי גבול מחצר עינן בפינה הצפונית מזרחית ועד "כתף ים כינרת קדמה" (שפם והרבילה-מקדם-לעין). מספר סביר לגבול קצר יחסית, מצפון החרמון לכנרת, כמתואר בנספח 2 להלן. אך לפי הגישה המרחיבה, הפינה הצפונית מזרחית של הגבול ממוקמת מצפון לאנטוכיה, מאות ק"מ מצפון לכנרת³⁹. קביעת שתי נקודות גבול בלבד לגבול מזרחי ארוך כזה – חסרת היגיון, ובוודאי שאיננה פשוטו של מקרא.

לאור האמור, ע"פ עדויות היסטוריות/ארכיאולוגיות רבות, זיהוי מסתבר כי "חמת" היא העיר חמת (כיום חמה)⁴⁰. בערבית حماة⁴¹ השוכנת כ-130 ק"מ דרומית-מזרחית לאנטוכיה

³⁸ שמות מקומות, עמ' 431.

³⁹ מדרש לקח טוב (פסיקתא זוטרתא, בראשית פרשת נח פרק י) מוציא במפורש את אנטוכיה מתחומי ארץ כנען שבתורה, ומציין את אנטוכיה כנחלת "משך" בן יפת מחוץ לארץ כנען:

"בני יפת. תחלה ייחס את יפת כי הוא הבכור: גומר ומגוג ויון ותובל ומשך ותירס. א"ר שמואל ב"ר אמי זו אפרוקי"א, וגרמני"א, ומדי ומקדוניה ואושיני"א ואנטוכיא, תירס זו פרס. ייתכן והלקח טוב מתבסס על הירושלמי (ונציה) סנהדרין פרק י דף כט טור ג ה"ה; במד"ר (וילנא, פרשת שלח פרשה טז); איכ"ר (וילנא פר' ב); תנחומא (בוכר) פרשת שלח – בהוספה, שם מצויינת "דפנה/דפני של אנטוכיא" כאחד ממחוזות הגלות מחוץ לא"י.

⁴⁰ חמת נכבשה במאה השביעית על ידי הערבים ושמה שונה לחמאה.

לדעת יואל אליצור 'ה' סופית לנקבה בערבית היא למעשה 'ת' הנכתבת כהכלאה של 'ה' + 'ת' ונקראת תא מרבוטה. בסמיכות ובספרותית בכל אמצע משפט היא נקראת כת"ו ולכן יש כאן בעצם השתמרות מושלמת של השם חמת. השורש חמ"י קשור בערבית להגנה וכנראה גם המילה 'חומה' בעברית זה מקורה וסביר שהגנה של חומות היא גם מקור השם 'חמת' בימי קדם.

⁴¹ מאות שנים אחרי יהושע, התפתחה באזור גם ממלכה – ארץ חמת. ארץ חמת מוזכרת במלכים ב, כג, לג; שם, כה כא; ירמיה לט, ג; נב, ט; שם, כז: "ברבלה בארץ חמת". ממלכת חמת מוזכרת גם באסטלת אנטוכיה מסוף תקופת בית ראשון, וגם בסוף תקופת בית שני (מקבים א, יב, כה-ל; קדמוניות היהודים יג, ה, י, 174-179).

(אנטייכיה), וכארבעים ק"מ מצפון לעיר "חומס"⁴². והיא שוכנת בצפון, מחוץ לגבולות ארץ כנען⁴³.

כמו כן נראה כי הפירוש המסתבר למילה "לבוא" הוא כפירושה הקדום – מבוא או דרך, ולא כפירוש שהתחדש לפני כ-80 שנה כשם עיר. רק כך ניתן להבין בצורה חלקה את הצירוף של "רחוב-לבוא-חמת" (במדבר יג, כא), כ"אותו רחוב שעל דרך חמת" (ביאור הגר"א יהושע יט, כח) וכדלהלן.

אם "לבוא" הוא "מבוא", הרי שלעיר יש מבואות מכיוונים שונים. לבאים מארץ ישראל, כמו המרגלים (שעלו ממדבר צין עד רחוב לבוא חמת⁴⁴), "מבוא חמת" אמור להימצא דרומה לחמת – בדרך אל העיר.

"מבואה" או "דרך" אינן נקודתיים. עיון במפת הלבנון מראה שבקעת הלבנון, בה עברו הדרכים מארץ כנען לחומס ולחמה, היא בקעה ארוכה שאורכה כ-120 ק"מ, בין אגם קרעון לפרוורי העיר חומס. ניתן לפרש כי כל בקעת הלבנון (אדמת קודש, ח, ב) או לפחות הדרך המרכזית שבה (הגר"א), נקראת "לבוא חמת" – המבוא לחמת, מפתחה הדרומי של הבקעה "תחת הר חרמון". הגדרה זו מאפשרת זיהוי רחוב-לבוא-חמת, כממוקמת במבוא או סמוך לו. שתי ערים בשם רחוב נזכרות בצפון נחלת אשר בין ערי מרחב צידון⁴⁵. "ועברן ורחב⁴⁶ וחמון וקנה – עד צידון רבה"; "ועמה ואפק ורחוב" (יהושע יט, כח; ל), מרחב ששבת אשר לא הוריש את יושביו: "אשר לא הוריש את יושבי עכו ואת יושבי צידון, ... ואת רחוב", אף שהתיישב במרחב זה בין הכנענים. (שופטים א, לא-לב). בהתאמה לפרשת המרגלים (במדבר יג, כא) על פיה "רחוב לבוא חמת" נמצאת בצפון ארץ כנען ולא מצפון לארץ הלבנון, וכביאור הגר"א.

הוכחה מכריעה

הוכחה מכריעה למיקומה הדרומי של "לבוא חמת" היא ציון לבוא-חמת כגבול אקטואלי של היישוב היהודי בתחילת מלכותו של דוד, הרבה לפני כיבושיו הרחבים בצפון הרחוק:

וַיִּקְהַל דָּוִד אֶת-כָּל-יִשְׂרָאֵל מִן-שִׁיתוֹר מִצְרִים וְעַד-לְבָנָא חֲמַת לְהָבִיא אֶת-אֲרֹנוֹ הָאֱלֹהִים מִקְרִיַּת יַעֲקֹב: (דברי הימים א, יג, ה)

⁴² 'חמץ' וכך היא בערבית וכך גם בירושלמי כלאים פ"ט "והא ימא דחמץ דיקליטאנוס הקוה נהרות ועשאו" (יואל אליצור).

⁴³ "וחמת אינו מערי ארץ ישראל, ולעתיד לבוא יהיו גם הם מערי א"י." ביאור הגר"א, יהושע יט, כח.

⁴⁴ במדבר יג, כא.

⁴⁵ מרחב צידון השתרע עד דן (שופטים יח, ו; כח), דרומית מזרחית לפתח הבקעה. תוואי הגבול בין נחלת אשר לנחלת נפתלי אינו מבואר.

⁴⁶ "הוא רחוב הנזכר בפרשת שלח לך עד רחוב לבוא חמת" – ביאור הגר"א שם.

מחלוקת אמוראים בירושלמי

נראה כי כבר אמוראי ארץ ישראל נחלקו על מיקום לבוא חמת. האם הוא בתוך תחום כיבושי יהושע – כיבוש שהגיע בצפון מזרח עד "בעל גר בבקעת הלבנון תחת הר חרמון" (יהושע יא, יז) כלומר עד דרום הבקעא – או שלבוא חמת נמצאת צפונה משם, מעבר לכיבושי יהושע:

"כתיב [מלכים ב, יד, כה] 'הוא [ירבעם בן יואש] השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה כדבר ה' א-להי ישראל אשר דבר ביד עבדו יונה בן אמתי הנביא אשר מגת החפר'."

רבי חנניה ורבי מנא חד אמר כל מה שכיבש יהושע כיבש זה.

וחרנה אמר יותר ממה שכיבש יהושע כיבש זה." (ירושלמי חלה ב, א)

צדד

קיים יישוב בשם "צִדְד" דרומית מזרחית לחמץ, כ-110 ק"מ צפון-צפון-מזרח לדמשק. מיקומו בקצה המדבר מקשה על קבלתו כעיר במרכז הגבול הצפוני, כשהמשך קו הגבול מכוון מזרחה לתוך המדבר. גם עצם הימצאו הרחק דרומה מקו הגבול הצפוני בגישה המרחיבה, והרחק צפונה מקו הגבול הצפוני בגישה המקומית, מקשים על קבלת הזיהוי.⁴⁷ תרגום השבעים מתרגם את המילה "צדדה" כ"צרדה" Σααδα. עפ"ז היו שזיהו את "צרדה" בדרום לבנון בחיר' צראדה, ממזרח למרג' עיון.⁴⁸

זפרן

לא השתכנעתי מניסיונות זיהוי זפרן במדבר הסורי. מאידך, אפשר אולי לזהות את זפרן עם העיר זבדאני, ברכס הרי מול הלבנון, מעל מקורותיו הצפוניים של נהר אמנה. "ד" ו"ר" מתחלפים כמו דעואל/רעואל. (רד"ק, יחזקאל ו, יד).⁴⁹

חצר עינן

חצר עינן – הפינה הצפונית מזרחית – מוזכרת ביחזקאל (מז, יז) בהקשר של גבולות ציווי ההתנחלות בארץ. מצויינים שם גבולות פרשת מסעי (רש"י שם) עם תוספת נחלת שבטי עבר הירדן. את הפינה הצפונית מזרחית, מגדיר ספר יחזקאל: "חצר עינן גבול דמשק". הגדרה זו מאפשרת מיקום חצר עינן באזור המעבר ההררי של כביש בירות דמשק, בין רכסי החרמון לדרום הרי מול-הלבנון. ואכן, על נהר אמנה (ברדא) כ-17 ק"מ צפונית מערבית לדמשק, (כ-

⁴⁷ על הטיעון על פיו ידוע רק מקום אחד בעולם בשם צִדְד, יש להשיב:

"אין לא ראינו ראיה" (עדויות ב, ב; זבחים יב, ד).

אפשרי זיהוי שונה, ע"פ תרגום השבעים, כדלהלן.

⁴⁸ הובאו בא' נתן, במדבר לד ב-יג ותיאורי גבולות הארץ במקרא, עב' מוסמך, אונ' בר-אילן, תשס"ו, עמ' 40.

⁴⁹ הצעה חילופית באזור זה, ראה בדניאל צבי רובין, מראה הגבול, ירושלים תשע"ט, עמ' נד, בעקבות האדמ"ק.

11 ק"מ צפונית מזרחית לראס אל-עין), נמצא יישוב ששמו הערבי המשמר הוא "דיר קנון" *دير قانون*⁵⁰. ה"ק" בערבית, כמו גם בעברית מקורית, היא גרונית, בדומה ל"ע".⁵¹ בנוסף, "דיר קאנון" מבוטא בערבית עירונית בישראל ובערבית כפרית ועירונית בלבנון⁵² "דיר אנון". המיקום של דיר קנון על נהר אמנה בין רכסי החרמון להרי מול-הלבנון, צמוד לקו הרוחב של נהר האוּלִי, מתאים להפליא למקום המצופה של **חצר עינן** לפי פשוטו של מקרא.

סיכום הגבול הצפוני

למרות העמימות והמחלוקות, תיאור הגבול הצפוני מאפשר בשופי גם זיהויים מתאימים לגישה המקומית – גבולות יהושע וגבול הכנעני.

ניתן לשרטט **גבול אפשרי צפוני** כדלהלן:

התחלה: סמוך לשפך נהר האוּלִי.⁵³

מכאן נמתח את הקו מזרחה וצפון מזרחה **לאורך נהר האוּלִי** לכיוון ג'בל ברוך – אחת הפסגות הבולטות ברכס הר-הלבנון הדרומי⁵⁴. ממש "הר-ההר" לפי פירושו המסתבר של יואל אליצור.

מג'בל ברוך נמתח את הקו מזרחה לכיוון הבקעא. כאמור, לבוא חמת איננו שם של עיר, אלא כינוי לבקעא או לדרך המוליכה לחמת (הגר"א).

מהבקעא נמתח את הקו מזרחה לכיוון זפרן – העיר זבדאני – בהרי מול-הלבנון (על המקורות הצפוניים של נהר אמנה). משם נמשיך את הקו דרומה ומזרחה לאורך הברדא (נהר אמנה) עד דיר קאנון שעל הברדא, בקצה המורדות הצפוניים של רכס החרמון (15 ק"מ מזבדאני בקו אוירי)^{55, 56}.

⁵⁰ דניאל צבי רובין, שם, עמ' נו-נז. [דיר בערבית מתפרש כמנזר או נווה או חצר (השווה לתרגום ניאופיטי "חצר" = טירת, ולת": חצר = דירת) וראה: יואל אליצור וחיים בן דוד, 'דיר' ונווה ושמות מקומות מטיפוס דיר-X בארץ ישראל. קתדרה 123 (ירושלים תשס"ז), 13-38.]

⁵¹ בדומה ל"עצמון" הדרומית המזוהה היום עם "קוסיימה", כשהמעבר ע < ק התרחש כבר בעת העתיקה בתרגומים הא".

⁵² במרחב רוב הלבנון ומול הלבנון עד דמשק, גם הכפריים מבטאים את ה"ק" כ"א" חזקה. כפי שמופיע ב- *Sprachatlas* של ברגשטרסר (ליפציג 1915) מפה 4. (יואל אליצור)

⁵³ ע"פ גבולות ארץ כנען וברייתא דמסכת מכות. אגב, בהר מצפון לצידון ממוקם קבר "שיח' מישא", המזוהה עם קבר קדוש יהודי. לתושבי המקום מסורת הקובעת שכאן גבול ארץ היהודים. (מ' הלפרין, "גבולות ארץ ישראל במקורות ההלכתיים", מורשת דרך – בטאון אגודת מורי הדרך בישראל, חוברת 3, (1983) עמ' 49 הע' 28.)

⁵⁴ ג'בל בארוכ (בערבית: *جبال الباروك*) מתנשא לגובה 1,943 מטרים. הוא חלק מרכס הר-הלבנון והוא הפסגה השנייה בגובהה בהרי השוף. אני זוכר היטב את מראהו המרשים עת סיירתי בו במלחמת של"ג.

⁵⁵ העדר זיהוי "צדד" באזור, לא פוגע בכלליות קו הגבול הצפוני.

⁵⁶ הגבול המזרחי נדון בנספח מס' 2.

לפי זיהויים סבירים אלה, בל גבולות פרשת מסעי מתאימים להפליא לגבול הכנעני שבפרשת נח, זהים לגבולות הכיבוש והחלוקה של יהושע, כדברי הרמב"ן (בראשית יד, יח): "כי 'גבול הכנעני מצידון' יכלול כל ארץ ישראל".

גבולות פרשת מסעי שונים מגבולות השיתה⁵⁷

יודגש כי גבולות הכנעני הנ"ל, כפי שהראינו מתוך פשטי המקראות, שונים לחלוטין מגבולות "השיתה" שבפרשת משפטים "שעתידיים להיות לימות המשיח", כמפורש ומנומק במדרש לקח טוב⁵⁸:

"ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר. זה נהר פרת, וכה"א עד הנהר הגדול נהר פרת (בראשית טו יח), כל ארץ החתים עד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם (יהושע א, ד), זה הפסוק עתיד להיות לימות המשיח, שנא' וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ (תהלים עב, ח), לפי שלא מצינו גבול ארץ ישראל ממדבר עד הנהר, ולא מים סוף עד ים פלשתים, אלא ודאי לעתיד לבא".

כך פירשו גם ר' אברהם בן הרמב"ם שמות כג, לא; "יש אומרים" הביאם רבי אשתורי הפרחי, **כפתור ופרח**, תחילת פרק יא; הגר"א (יהושע יט, כח); המלבי"ם במדבר ל"ד, ב; ר' יהוסף שווארץ, **תבואות הארץ** (ירושלם תר"ס), תחילת פרק א'; ר' יצחק גולדהר, **אדמת קודש** (ירושלם, תרע"ג) פרק א'; הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי, **ארץ ישראל סי' כו**, אות א; **החזון אי"ש** שביעית, סימן ג' אות ל; הרב שאול ישראלי, **ארץ חמדה**, ספר א', שער ד', סימן ג; רבי חיים קנייבסקי, **דרך אמונה** הל' תרומות פרק א', ס"ק יג; ר' יוסף ליברמן, **משנת יוסף**, שביעית פרק ו', "קונטרס ביאור גבולות הארץ", פרקים א-ב. וזאת בניגוד לפירוש התרגומים הא"י והברייתא בגיטין ח, א.

נספח מס' 1 – גבולות בין הבתרים

א. היקף גבולות בין הבתרים

גבול הכנעני (פרשת נח), ארץ כנען לגבולותיה (פרשת מסעי), גבולות ראיית משה (פרשת וזאת הברכה), וגבולות הכיבוש והחלוקה של יהושע, הם מערכת אחת של גבולות זהים. גבולות ברית בין הבתרים (פרשת לך לך), גבולות השיתה (פרשת משפטים) וגבולות ההרחבה (פרשת עקב) הן מערכת גבולות שניה, השונה מהמערכת הראשונה⁵⁹. גבולות בין הבתרים (בראשית טו):

⁵⁷ בניין קל שורש שי"ת.

⁵⁸ שמות, פרשת משפטים פרק כג סימן לא.

⁵⁹ מכילתא דרבי ישמעאל (בא - מסכתא דפסחא פר' יב): גבולות ההרחבה הן גבולות השיתה. לקח טוב (משפטים, כג, סימן לא): גבולות השיתה הם גבולות בין הבתרים.

... לְזַרְעָךָ נָתַתִּי אֶת־הָאָרֶץ הַזֹּאת מִנְהַר מִצְרַיִם עַד־הַנָּהָר הַגָּדֹל נְהַר־פָּרָת

גבולות השיתה (שמות כג):

וְשָׁתִי אֶת־גְּבֻלְךָ מִיַּם־סוּף וְעַד־יָם פְּלִשְׁתִּים וּמִמִּדְבָּר עַד־הַנָּהָר כִּי אֶתֶן בְּיָדְכֶם אֶת יִשְׂבִּי
הָאָרֶץ וְגִרְשִׁתֶּמוּ מִפָּנֶיךָ

וגבולות ההרחבה (דברים יא):

כָּל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר תֵּדוּרָךְ כְּיִרְגְּלֶכֶם בָּא לָכֶם יִהְיֶה מִן־הַמִּדְבָּר וְהַלְבָנוֹן מִן־הַנָּהָר נְהַר־פָּרָת
וְעַד הַיָּם הָאֲחֵרוֹן יִהְיֶה גְבֻלְכֶם

גבולות בין הבתרים מצוינות שתי פינות: הפינה הדרומית מערבית – **נהר מצרים** (מתאים
לזרוע הפלוסית של הנילוס) והפינה הצפונית מזרחית – **ברך (?) הפרת**.

גבולות השיתה מצויינים שני קווי-גבול. הגבול המערבי והגבול המזרחי.

קו הגבול המערבי – מים סוף (הענף המערבי של ים סוף הנמצא כמאה ושלושים ק"מ
דרומית לזרוע הפלוסית של הנילוס) **עד ים פלישתים**.⁶⁰ כלומר: מאיזור סואץ בצפון הענף
המערבי של ים סוף, עד בלוזה – היא פלוסיום, אזור הזרוע הפלוסית של הנילוס.

קו הגבול המזרחי – "ממדבר עד הנהר", היינו **מדרום מזרח מדבר עבר-הירדן ועד הפרת**
בצפון סוריה.

השטחים שנוספו בהרחבה על ארץ כנען:

במזרח: ממדבר עבר הירדן מערבה עד ארץ כנען, וצפונה עד הפרת.

בצפון: מהרי הלבנון ועד קו הרוחב המחבר את הפרת עם הים האחרון (התיכון).

בדרום: רוב הנגב וחצי האי סיני.

היחס בין שתי המערכות – גבולות הכנעני וגבולות ההרחבה

מה המשמעות של שתי מערכות גבולות שונות לחלוטין, ומה היחס ההלכתי ביניהם?

החזון אי"ש מכריע את הדברים כפשוטם, בהתייחסו לבראשית טו, יח:

"ועד נהר פרת, משמע שהוא הרחבת המצרים. שאין גבולי ארץ ישראל מגיעות עד הנהר,
אלא ארץ סוריא מפסקת כמבואר ברמב"ם שם."

במילים אחרות, יהושע לא נצטווה לכבוש את גבולות "ואם ירחיב ה' א-להיך את גבולך..."
(דברים יט, ח). לכן כל עוד לא הגענו ל"הרחבת המצרים" – שטחי ההרחבה אינם חלק מארץ
ישראל.

⁶⁰ ראה מדרש לקח טוב, שם.

עקרון זה נמסר בש"ס⁶¹ ובמדרש בכמה מקומות:

בתנחומא בובר פרשת חיי שרה סימן ו :

"מהו בא בימים, ר' יוחנן אמר בוילון [?] של העולם הזה, ור' אלעזר אמר בעולם הזה ובעולם הבא, לכך נאמר בא בימים, אמר לו לזרעך נתתי את הארץ הזאת וגו' (בראשית טו יח), הראה לו מה שבעולם הזה ומה שבעולם הבא."

כוונת ר' אלעזר שגבולות בין הבתרים כוללים חלק שירשו בעולם הזה, וחלק לעתיד לבא.

ב. "עלה בדעתו"

"רבי חלבו בשם רבי אבא בשם רבי יוחנן כך עלה בדעתו של מקום להנחיל להם לישראל ארץ עשרה עממים, את הקיני ואת הקנזי, ואת הקדמוני, ולא נתן להם אלא ז', את החתי, ואת הפרזי, ואת הרפאים, ואת האמורי, ואת הכנעני, ואת הגרגשי, ואת היבוסי, הרי שבעה, ולמה נתן להם שבעה? פירושן לעיל"

(ב"ר [וילנא] לך לך, פרשה מד סימן כג)

רבי יוחנן לומד כי מתחילה "עלה בדעתו" של מקום לתת לישראל את ארץ ישראל הרחבה, אך מסיבה נעלמה – שפורשה "לעיל" – הקב"ה החליט לתת לישראל בימי יהושע רק את ארץ כנען, כשארץ ישראל הרחבה תינתן רק לעתיד לבוא. ה"לעיל" בו פורשה סיבת השינוי – אבד מאיתנו. ראה פירוש מהרז"ו על ב"ר כאן.

המלבי"ם דברים ב,ד, מגלה את "הסיבה הנעלמה":

"כי אף שהובטח לאברהם אבינו עשרה עממין, לא החליט שיתן לישראל את כלם תיכף, שתחלה היה די להם בארץ ז' עממין כי לא היו עם רב, וכמ"ש בסוף משפטים שיגרשם מעט מעט פן תהיה הארץ שממה, וכמו שכתב שם 'עד אשר תפרה ונחלת את הארץ. ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתיים'.

אולם קודם שלוח מרגלים שאמר להם: 'ובואו הר האמורי ואל כל שכניו' שהם ארץ אדום ועמון ומואב, היה ברצון ה' להפרותם בדרך נס עד שיצטרכו לכל הארצות האלו, וכמו שאמר משה: 'ה' אלהי אבותיכם יוסף עליכם ככם אלף פעמים' וכמ"ש פ' שם שאמר כן בדרך החלטה ממה שראה שרוצה לתת להם ג' ארצות אלה.

אולם אחר חטא המרגלים לא היו ראויים לנסים אלה לא יכול לתת להם ג' ארצות אלה שיהיו שממה ורבה עליהם חית השדה, והניחום ביד אדום ועמון ומואב שהיו מזרע אברהם וממשפחתו לקיים מה שהבטיח לאברהם.

גם ר' יהודה דוד אייזענשטיין כתב כי **החטא לשליחות המרגלים** הוא הוא שגרם לאיבוד ארץ קיני קניזי וקדמוני (אוצר ישראל, ע' ארץ ישראל, עמ' 220), בלא מקור. וכן ר' יחיאל

⁶¹ ראה תחילת פרק שלישי וסוף פרק שישי לעיל.

מיכל טוקצ'ינסקי (ארץ ישראל, סימן כו, אות א) הביא את הדברים הללו בשם חז"ל ללא ציון מקור מדויק.

עיון בפשט הפסוקים תומך בדבריהם.

במשנה תורה, משה מזכיר לישראל את ציווי כיבוש הארץ לפני חטא המרגלים:

פָּנּוּ וְסַעֲוּ לָכֶם וּבֵאוּ הָאֱמֹרִי וְאֶל־כָּל־שְׂכֵנֵי פְעֻרָּה בְּהָר וּבְשִׁפְלָה וּבְנֶגֶב וּבְתוֹף הַיָּם אֶרֶץ הַפְּנִינִי וְהַלְבָּנוֹן עַד־הַנָּהָר הַגָּדֹל נְהַר־פָּרָת:

ציווי נרחב זה איננו חוזר יותר אחרי חטא המרגלים, ותחומי ארץ ישראל הרחבה הופכים להיות תחומים אופציונליים התלויים בתנאים שונים, ואינם כלולים יותר בציווי הכיבוש המיידית.⁶²

כאמור, בשאלה המרכזית חלוקים חכמינו ז"ל. "ודברי תורה כפטיש יפוצץ סלע, מתחלקים לכמה טעמים, "ואני ליישב פשוטו של מקרא באתי", כדעת הגר"א, כהכרעת החזון אי"ש וכפשוטי המקראות.⁶³

נספח מס' 2 – הגבול המזרחי⁶⁴

מדיר קנון – חצר עינון – מתחיל הגבול המזרחי בקו שנמתח לאורך המורדות המזרחיים (ביתר דיוק: דרומיים-מזרחיים) של רכסי החרמון.

אם כתף ים כנרת קדמה היא החוף המזרחי של הכנרת⁶⁵ ("כתף" = צד), אזי מדיר-קנון הגבול ממשיך לאורך המורדות המזרחיים של החרמון עד מזרחית לעין פניאס⁶⁶ (הבניאס), ומשם דרומה לאורך מורדות הגולן עד מזרח הכנרת. מדרום הכנרת "וירד הגבול הירדנה, והיו תוצאותיו ים המלח".

אם כתף ים כנרת קדמה היא המורדות המזרחיים של רמת הגולן לכיוון הרוקד⁶⁷ ("כתף" = גב הר או רכס), אזי מסתבר שהגבול פונה דרומה לכיוון נְהַר אֶלְרִקָּאד (نهر الرقاد) בקו פרשת המים שבין נהר אל-אעוג' (פרפר?) לרוקד באזור הכפר חדר (حضر), וממשיך בנחל הרוקד עד משולש הגבולות⁶⁸. המשכו בירמוך העובר מזרחית לח' אל-עיון⁶⁹ ("העין" של "הרבלה מקדם לעין"?), דרך אל-חמא עד מפגש ירמוך-ירדן בנהריים. משם "וירד הגבול הירדנה, והיו תוצאותיו ים המלח".

⁶² באיזה תנאים הגבולות הרחבים נשארו אופציונליים -- ראה הרב איתן שנזורפי, הדר הנביאים (ירושלים תשע"ד) ספר יהושע, פ"א 23-36.

⁶³ בספרי פרשת עקב פסקא נא, הובאו כמה הלכות מחודשות בנד"ד. רובן לא התקבלו ע"י הראשונים, ואכמ"ל.

⁶⁴ גבול הכנעני בפר' נח וגבולות יהושע מלמדים על הגבול הצפוני של ארץ כנען, אך לא על צפון הגבול המזרחי. לכן הועבר תיאור גבול המזרח לנספח, תוך ציון שתי פרשנויות להגדרת "כתף ים כנרת קדמה".

⁶⁵ יהושע יב, ג, תומך לכאורה בפרשנות זו.

⁶⁶ "אפמיס" – "שפם" בתרגום ירושלמי. ראה דניאל צבי רובין, מראה הגבול, עמ' עו-עח.

⁶⁷ יואל אליצור, מהו 'כתף' והיכן 'כתף ים כנרת קדמה'. על אתר ד-ה (ניסן תשנ"ט) 41-50.

⁶⁸ על המשתמע מרש"י, שהרוקד הוא צפון נהר הירדן, ראה דניאל צבי רובין, מראה הגבול, עמ' עה-עו.

⁶⁹ 2.5 ק"מ דרומית-מזרחית למבוא חמה וק"מ וחצי צפונית-מערבית לירמוך.